

בנימין בראון

ממיעוט מבוטל לכוח עולה

החרדים לאחר 1977

כשהחל מחקר היהדות החרדית את דרכו, היו מי שזקפו גבה על עצם ההתעניינות במגזר הקטן וה"לא־חשוב" הזה. מי שמעלעל בעיתוני ישראל משנות ה-40 ועד שנות ה-70 של המאה הקודמת ימצא אומנם התייחסות לחרדים, אבל זו הייתה בעיקר בשני כיוונים: כתבות פולקלוריסטיות על מנהגים דתיים בשכונות החרדיות, במיוחד לקראת החגים (כפרות, בניית סוכות, ביעור חמץ, מדורות ל"ג בעומר) וכתבות פוליטיות על מאבקי המפלגות החרדיות בפוליטיקה הארצית ובתוכן. לעיתים נדירות עלו גם סיפורים על אדמו"רים מעניינים. החרדים, כמגזר דתי־חברתי, כמעט שלא עניינו איש. גם הנתונים הממשלתיים לא כללו התייחסות אליהם, שכן החתך הדתי כמעט שלא שימש בהם קריטריון סטטיסטי. אגדה אורבנית מספרת שראש הממשלה דוד בן־גוריון הסכים לתת לבחורי ישיבות פטור מהשירות הצבאי משום שסבר כי ממילא החרדים ייעלמו בתוך דור או שניים וישארו מהם רק "שמורות" באזור שכונת מאה שערים בירושלים. והינה, בתוך עשורים אחדים התהפכה התמונה לחלוטין. לכל כלי תקשורת המכבד את עצמו יש כתב לענייני חרדים, והללו אינם חדלים להעלות את החרדים לסדר היום הציבורי בשלל הקשרים, הסטטיסטיקות הממשלתיות דנות בהם ביסודיות, מכוני מחקר רבים מקצים משאבים למחקר ולמדיניות בעניינם, וגם בתודעת האזרח ברחוב החרדים הם נושא לדיון ולוויכוח.

העיסוק בחרדים לא פסח גם על האקדמיה. מחקר היהדות החרדית בישראל הפך בשנים האחרונות לתחום מחקר פורה ויצירתי, המשתלב היטב בתחום הרחב יותר של "לימודי ישראל". ואולם במקורו הוא לא התפתח מתוך תחום זה. הורתו ולידתו של מחקר החרדיות

הישראלית במחקר האורתודוקסיה מייסודם של יעקב כ"ץ ומשה סמט. מחקר זה, שהיה חלוצי בשעתו, התמקד תחילה בראשיתה של האורתודוקסיה היהודית במרכז אירופה ובמערבה. כ"ץ וסמט חקרו את הפולמוסים המוקדמים בין האורתודוקסים לרפורמים, בעיקר בשאלות הלכתיות. רק בחוברת קצרה, שלא זכתה שנים רבות לבמה נאותה, עבר סמט מן המחקר ההיסטורי הרחוק הנוגע לאורתודוקסיה באירופה אל המחקר ההיסטורי הקרוב יותר, ואף העכשווי, הנוגע לחרדיות הישראלית. היה זה בחיבורו **הקונפליקט אודות מיסוד ערכי היהדות במדינת ישראל** (1979). אלא שבעצם הימים ההם עלה על במת המחקר תלמיד אחר של כ"ץ, הנחשב, ובצדק, למייסד מחקר החרדיות הישראלית – מנחם פרידמן.

פרידמן החל את דרכו במחקר החרדיות הישראלית כמעט במקרה, אך לאחר שנכנס לעומקו של הנושא, הפך לחוקר שסלל נתיבים חדשים. את עבודת הדוקטור שלו כתב על מאבקי החרדים והציונים בארץ ישראל המנדטורית בשנים 1918–1936. חיבורו זה יצא לאור בשנת 1978 כספר שכותרתו **חברה ודת**, אך גם ספר זה עוסק בחרדים בארץ ישראל ועדיין לא בחרדים במדינת ישראל. רק לאחר שנים רבות, ב־1991, כתב את ספרו **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים**. ספר זה, לצד שורה של מאמרים, העלה לראש סדר היום המחקרי את קיומה של החברה שהייתה עד אז מעבר להררי החושך. פרידמן לימד במחלקה לסוציולוגיה באוניברסיטת בר־אילן, אבל המתודה הסוציולוגית שלו דגלה בניתוח ההווה על יסוד ההתפתחויות שבעבר, ולכן תרומתו לחקר ההיסטוריה של היהדות החרדית אינה נופלת מתרומתו לסוציולוגיה שלה.

מעט־מעט צמחה גם ההתעניינות ביצירה התורנית החרדית, בהגות ובהלכה. חלוצי המחקר בתחום זה הם גרשון בקון, שבעבודת הדוקטור שלו סרטט קווים ראשונים להתפתחותה של דוקטרינת "דעת תורה" (המסמיכה את גדולי התורה להיות מנהיגי הציבור) בחוגי אגודת ישראל שלפני השואה (Bacon, 1979); אביעזר רביצקי, שחקר את האידאולוגיה החרדית באשר לציונות ולמדינה (1993); ואליעזר שביד, שחקר את הגות השואה של החרדים (1994). ברם מרבית חוקרי החרדים בדור הבא היו, בכל זאת, אנשי מדעי החברה, ומחקר היצירה התורנית וההשקפה נותר "כינור שני" בדיסציפלינה.

העיתוי להתעוררות העניין בחרדים לא היה מקרי. שורה של אירועים הביאה לתמורות בתוך החברה החרדית, ועוד יותר מכך בחברה הישראלית, והם אלה ששמו את החרדים "על המפה". בשנת 1972 פרצה "פרשת האח והאחות", שבה פסק בית דין אד־הוק

בראשות הרב הראשי לישראל שלמה גורן כי האחאים מרים וחנוך לנגר אינם ממזרים כפי שפסק לפניו בית הדין הרבני ולכן יוכלו להינשא לבחירי ליבם. פסק הדין עורר מחאה חריפה בקרב החרדים, הרבה למעלה מן הצפוי, שטענו כי הרב הראשי כופף את ההלכה כדי לספק את דרישתה של ראש הממשלה גולדה מאיר ובתמורה קיבל את מינויו. ואולם, כפי שהראה לאחרונה יאיר הלוי בעבודת הדוקטור שלו, "מהפכת החרדיות החדשה בשנות השבעים" (2019), מחאה זו סימנה גם עידן חדש ביהדות החרדית: לראשונה התבלט בה הרב אלעזר מנחם שך (1899–2001), ראש ישיבת פוניבז', כמנהיג הציבור הליטאי וכמי שיתווה את הקו האידיאולוגי של העשורים הבאים. קו זה ביטא הסתייגות מוגברת מן המדינה ומן הציונות והעצמה של סמכות ה"גדולים" בחברה החרדית. בעוד שעמדה זו הייתה נחלתם של כמה ממנהיגי הציבור החרדי כבר בעשורים הראשונים לקיום המדינה, בעת הזאת הוא נעשה לקו הדומיננטי גם בקרב הציבור החרדי הרחב. בניגוד לציבור החרדי של "דור המדינה", שעדיין חי תחת טראומת השואה וה"נס" של הקמת המדינה, הדור הבא אחריו כבר גדל בישיבות והושפע הרבה יותר מהשקפתם של מוריו. פרשת האח והאחות רק נתנה דחיפה קדימה למגמות שכבר הלכו והבשילו כמה שנים לפני פריצתה.

שנים אחדות לאחר פרשה זו, ב־1977, הגיעה ההתפתחות הבאה. ב־17 במאי של אותה שנה התחולל ה"מהפך" שהעלה את הליכוד לשלטון. לראשונה מאז 1952 הצטרפה אגודת ישראל רשמית לקואליציה והצליחה להשיג התחייבויות נאות במסגרת ההסכמים הקואליציוניים. בין השאר נקבע בהם כי מי ש"תורתו אומנותו" יקבל משר הביטחון פטור משירות צבאי – מהלך שגרם לא רק לשחרור דה פקטו של כלל הצעירים החרדים משירות צבאי אלא גם לעידוד לימודים תורניים ארוכים, ללא השתלבות בשוק העבודה ומתוך הסתמכות על תקציבי מדינה. אגודת ישראל סירבה לקבל תפקידי שר, כדי להימנע מקבלת אחריות מיניסטריאלית על החלטות הנוגדות את ההלכה או את ההשקפה החרדית, אך קיבלה לידיה בכנסת את ראשות ועדת הכספים רבת ההשפעה. מכאן ואילך נעשתה אגודת ישראל ללשון מאזניים בהקמת קואליציות. למעמד דומה זכתה גם תנועת ש"ס, שעלתה על במת הפוליטיקה הארצית בבחירות לכנסת האחת עשרה (1984) והעלתה את כוחו ומשקלו של הציבור החרדי־ספרדי הן בזירה הפנים־חרדית הן בזירה הפוליטית הישראלית הרחבה. ש"ס, שמנהיגה הרוחני היה הרב עובדיה יוסף (1920–2013), קיבלה גם היא את מנהיגותו של הרב שך, עד לתחילת הקרע ביניהם ב־1990, בימי "התרגיל המסריח" (שיידון להלן), ובייחוד עד לקרע הסופי ב־1992, עם הצטרפות ש"ס לקואליציות השמאל. בהשראתו של הרב שך העדיפו המפלגות החרדיות את שלטון הליכוד על פני שלטון מפלגות השמאל, שבהן היו ונותרו לא מעט מרכיבים אנטי־דתיים.

ככל שעלה כוחם של החרדים, כך גברה ההתנגדות, ואף השנאה, כלפיהם. רבים בציבור החילוני והדתי-לאומי התמרמרו על מה שנראה להם כוח רב מדי של החרדים. לנוכח גידולו הדמוגרפי המהיר של ציבור זה גם הלכו והחריפו הטענות נגד התמיכה הכספית בו, נגד אי-השתתפותו בשוק העבודה ובעיקר נגד הפטור שקיבל מן השירות הצבאי. כמעט בכל מערכת בחירות צצה מפלגה שחרתה על דגלה את המאבק בחרדים (שלא לומר שנאת החרדים), ומאבק זה הוכיח את עצמו כמקור פחות או יותר קבוע לשישה מנדטים לפחות. בה בעת הלכה וגדלה גם הסקרנות כלפי החרדים, ורבים בציבור הרחב הרגישו צורך להבין מה קורה "שם" באופן מעמיק ומקיף יותר מן המידע שסיפקה התקשורת. מחקר היהדות החרדית בא לענות על צורך זה, בד בבד עם הצורך ההולך וגדל של מקבלי ההחלטות להביא את החרדים בחשבון שיקוליהם ובהתוויית מדיניותם. בהדרגה הפכו החרדים ממיעוט מבוטל, שמעטים טרחו להתייחס אליו, לכוח עולה בחברה הישראלית, ורבים רצו לעמוד על סודם.

אציין שלושה אירועים מעניינים, שהיו **ראויים** להיחשב ציוני דרך חשובים מבחינת הבנת הדינמיקה של הציבור החרדי בישראל וניתוחו המחקרי. אין מדובר באירועים מכוננים **בפועל** בתולדות מחקר היהדות החרדית (ובוודאי לא בתולדות היהדות החרדית עצמה), אלא באירועים **שראוי** היה להם להיעשות כאלה.

1990 – **"נאום השפנים"**. הימים ימי "התרגיל המסריח". ממשלת שמיר הופלה, אך כדי לכונן את ממשלתו החדשה נזקק שמעון פרס לאצבעות חברי הכנסת החרדים. עיני כול היו נשואות אל הרב שך, שבאותם הימים הנהיג רשמית רק את מפלגת דגל התורה שפרשה מאגודת ישראל, אך למעשה גם ש"ס ראתה בו, כאמור, את מנהיגה הרוחני. עסקני המפלגה ארגנו עצרת גדולה באצטדיון יד אליהו, ובו צפוי היה ה"ראש ישיבה" להודיע את החלטתו. המתח גאה, והאולם התמלא בקהל מעריצים ובכתבים וצלמים מן הארץ ומחו"ל. הרב שך עלה לדבר ונתן נאום שבו הטענה המרכזית הייתה שהתורה, ולא שום דבר אחר, היא יסוד זהותו וקיומו של עם ישראל ושהחילונים המתרחקים מן התורה ומרחיקים את עם ישראל ממנה פוגעים ביסוד הקיום הזה. במיוחד תקף המנהיג החרדי את הקיבוצים, סמל החילוניות האידאולוגית, שבהם, כך אמר, "מגדלים שפנים וחזירים". רק בדרך אגב הבהיר שמשום כך אין מקום לברית פוליטית עם השמאל. מי שהכיר את שיחו ושיגו של הרב שך הכיר את הדברים היטב, שכן היו אלה מסרים שהוא חזר עליהם פעמים אינספור בהופעותיו הפומביות, אך הציבור החילוני, שעד אז לא התוודע להשקפה זו, היה נסער ביותר. התגובות נטו ברובן לביטול ולזעם, אבל היו גם מי שסברו כי יש

כאן עמדה שראוי להתמודד עימה ברצינות. אף שהרב שך היה רחוק מאוד מלהיות הוגה דעות, ובוודאי לא ידע להתנסח ברהיטות, לראשונה שמע הציבור הלא-חרדי עמדה שונה לגמרי מן העמדות שרחשו בשיח האידאולוגי של שנות ה-80 בישראל. דומה כי לראשונה הבלחה כאן ההבנה שהחרדיות הישראלית היא "תרבות נגד", ובתור שכזו היא לא רק נטל כלכלי אלא גם אתגר רעיוני מסוים.

2003 – **"גזרות נתניהו"**. עם כינונה של ממשלת שרון השנייה מונה בנימין נתניהו לתפקיד שר האוצר. נתניהו מצא את כלכלת ישראל במצב של כמעט-משבר ויזם שורה של מהלכים כלכליים להצלתה. בין השאר קיצץ במידה ניכרת בתשלומי ההעברה וקבע קריטריונים מחמירים יותר לקצבאות הביטוח הלאומי. בכך ביקש לעודד יציאה לעבודה ולהמעיט את ההישענות על תמיכה ממשלתית. החרדים זעמו, וחבר הכנסת מאיר פרוש מ"יהדות התורה" אף קיים שביתת רעב מול משרד ראש הממשלה, אבל דבר אחד היה ברור – מניעיו של שר האוצר כלכליים טהורים. בכל שנות הקריירה הפוליטית שלו לא השמיע נתניהו מעולם הערה אנטי-חרדית, אף לא בעידנא דריתחא, אף לא בפליטת פה. יתר על כן, ה"גזרות" היו רוחביות ולא מוענו ספציפית לחרדים, גם אם הם היו הנפגעים העיקריים מהן. התוצאה לא איחרה לבוא: בתוך פרק זמן קצר חל גידול בולט בשיעור ההשתלבות של החרדים בשוק העבודה. לימים, כראש ממשלה, החזיר נתניהו, בלחץ המפלגות החרדיות, חלק גדול מן הקצבאות, וגם ההשתלבות החרדית בשוק העבודה הואטה בשלב כלשהו, אך הלקח נותר בעינו: כאשר החרדים מבינים שמהלכי הממשלה אינם מכוונים לשינוי אורחות חייהם או לפגיעה בהם אלא נובעים מצורך אמיתי, וכאשר מהלכים אלה אכן אינם מופנים רק אליהם, ובפרט כאשר אין נלווית להם רטוריקה מתלהמת, הם מוכנים להיפתח, גם אם בתחושה של אילוץ. נראה כי לקח זה לא הופנם די הצורך בידי פוליטיקאים המבקשים להתפאר בפני בוחריהם ב"הכנעת" החרדים.

2012 – **המהפך ב"יתד נאמן"**. מיום היווסדו בשנת 1985 היה העיתון החרדי-ליטאי "יתד נאמן" מעוזו איתן של "ההשקפה הטהורה", זו שיוצגה על ידי הרב שך. הדבר נרמז כבר בשמו; ית"ד אינו אלא נוטריקון משוכלל אותיות של "יומן דעת תורה". העיתון דק הגזרה והנשכני לא חדל לתקוף לא רק את החילונים ואת הציונות הדתית, אלא גם את החרדים שלא צעדו בתלם לפי השקפת "גדול הדור", ובעידן הרב שך היו לא מעט שנחשבו בעיניו לכאלה. למעשה, העיתון לא הצליח להרגיז את החילונים או את הדתיים-הלאומיים, שכלל לא קראו אותו, אלא בעיקר את החרדים שלא הלכו לגמרי בתלם. כאשר פרש הרב שך מן ההנהגה בסביבות שנת 1995, תמך "יתד" במנהיגותו של הרב יוסף שלום אלישיב

(1910–2012) על פני זו של הרב אהרן לייב שטיינמן (1914–2017), שהיה מתון יותר, ויש הגורסים כי תמיכה זו הייתה גורם חשוב בהכתרתו. בקיץ 2012 חלה הרב אלישיב את מחלתו האחרונה שממנה לא קם עוד. במהלך מבריק רכש באותם ימי דמדומים את השליטה בעיתון איש העסקים שמעון גליק ממקורבי הרב שטיינמן ומונה ליו"ר החברה המחזיקה בו. גליק פיטר את העורך המושחז של העיתון, נתן זאב (נתי) גרוסמן, ומינה עורכים חדשים. גרוסמן, שתמך ברב שמואל אורבך (1931–2018) הקיצוני יותר למעמד "גדול הדור" הבא, נאלץ לנהל את המאבק על המשך תפקידו בעיתון בבתי המשפט החילוניים של המדינה. זמן קצר לאחר מכן פרסם הרב חיים קנייבסקי (ליד 1928), מגדולי התורה המשפיעים במגזר הליטאי, מכתב תמיכה ברב שטיינמן וכתב בו כי "הנהגת הדור מסורה כיום למרן גאון ישראל הגראי"ל [הגאון רבי אהרן יהודה לייב] שטיינמן שליט"א". היה זה קו פרשת מים. מפוטרי "יתד" הקימו עיתון ליטאי חדש, "הפלס", שייצג את הקו השמרני של הרב אורבך. זה האחרון עמד עתה בראש מחנה אופוזיציוני שכונה "הפלג הירושלמי". הזרם המרכזי, בהנהגת הרב שטיינמן ובתמיכתו הפעילה של הרב קנייבסקי, תקף את הפורשים, הטיל עליהם שלל סנקציות חברתיות והציב אותם בעמדת מגננה תמידית, עד שנחלש. פרשה זו הייתה תקדים מאלף: בניגוד לאתוס החרדי המושרש, שבו תמיד האגף השמרני והקנאי יותר תוקף והאגף המתון יותר מתגונן, כאן התחלפו התפקידים. לא היו כמעט שום מקרים נוספים שבהם קרה חילוף תפקידים מעין זה, אבל תקדים הוא תקדים, והמסר עודנו עומד באוויר.

שניים משלושת האירועים שצינתי נוגעים במישרין להנהגה הליטאית. יהיו מי שיאמרו שבכך אני מקפח את חלקם של שני המגזרים האחרים של החברה החרדית – החסידי והספרדי. ואולם בחברה החרדית יש לליטאים מעמד מיוחד כמתווי הדרך האידאולוגית. כך בעבר, כך גם היום. דומה אפוא כי שלושת האירועים הנזכרים מלמדים אותנו משהו על החברה החרדית בכללה ועל מקומה בחברה הישראלית הכללית – החברה החרדית מהווה אתגר רעיוני לתרבות ההגמונית, היא מוכנה לגלות פרגמטיות לנוכח אילוצים מעשיים אך מגלה נוקשות והתנגדות לנוכח ניסיונות לשנותה, ולעיתים נדירות היא מוכנה להיאבק גם בגורמים הקיצוניים שבקרבה. דומה כי שלוש המסקנות הללו יכולות ללוות את שתי החברות – הישראלית הכללית וזו החרדית – בדרך המשותפת והארוכה שעוד נכונה להן.

מקורות

הלוי, יאיר (2019). מהפכת החרדיות החדשה בשנות השבעים. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור. אוניברסיטת בר־אילן.

סמט, משה (1979). **הקונפליקט אודות מיסוד ערכי היהדות במדינת ישראל**. ירושלים: האוניברסיטה העברית, בית הספר לכלכלה ולמדעי החברה.

פרידמן, מנחם (1978 [תשל"ח]). **חברה ודת: האורטודוקסיה הלא־ציונית בארץ ישראל תרע"ח-תרצ"ז 1918-1936**. ירושלים: יד יצחק בן־צבי.

פרידמן, מנחם (1991). **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

רביצקי, אביעזר (1993 [תשנ"ג]). **הקץ המגולה ומדינת היהודים: משיחות, ציונות ורדיקליזם דתי בישראל**. תל אביב: עם עובד.

שביד, אליעזר (1994). **בין חורבן לישועה: תגובות של הגות חרדית לשואה בזמנה**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

Bacon, Gershon C. (1979). *Agudath Israel in Poland 1916-1939: An orthodox Jewish response to the challenge of modernity*. Ph.D. dissertation, University of Columbia, New York.

(העבודה עובדה לימים לספר שראה אור בתרגום עברי: גרשון בקון (2005). **פוליטיקה ומסורת: אגודת ישראל בפולין, 1916-1939**. תרגום: איה ברויאר. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל).

פרופ' בנימין בראון, החוג למחשבת ישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים; המכון הישראלי לדמוקרטיה.
דוא"ל: benjamin.brown@mail.huji.ac.il